

GRÜBER KÁROLY – VASZARI TAMÁS

**NYUGATOSOK VS. SZLAVOFILEK,
AVAGY AZ OROSZ MODERNIZÁCIÓS VITA
TÖRTÉNELMI ELŐKÉPEI***

Bevezető

Jelen tanulmány célja, hogy összegyűjtse azokat a történelmi eseményeket, amelyek az elmúlt évszázadokban hatással voltak Oroszország mai geopolitikai és gazdaságföldrajzi helyzetének kialakulására. A múltbeli történéseket szemlélve egyértelmű, hogy a politikai és a gazdasági fejlődés együttesen ment végbe, de a kitűzött célok és az elért eredmények sok esetben nem egy irányba mutattak.

Hipotézisünk szerint Oroszország történelme során már több alkalommal került olyan helyzetbe, hogy a kedvező világgazdasági körülményeket kihasználva önmaga is megerősödhetett volna, de ezt a célt eddig minden esetben elodázták a túlzottan megnövelt katonai kiadások, amelyek sokszor csak a pusztasági területi expanziót vagy presztízscélokat szolgálták. Másként fogalmazva: a gazdasági elmaradottságért és az ebből fakadó, a lehetségesen elérhető legnagyobbnál kisebb mértékű jelenlegi orosz geopolitikai befolyásért azt a tényt okoljuk, hogy a múltban az éppen aktuális, rövid távú „geopolitikai célok abszolút elsőbbséget élveztek, miközben az újonnan szerzett területeknek az állami költségvetés bevételeihez való hozzájárulása minimális jelentőséggel bírt”.¹

A történelmi fejlődés vizsgálata azért fontos, mert a hosszú távú, múltban gyökerező folyamatok vetítik előre, hogy Oroszország a jövőben milyen geopolitikai és gazdaságföldrajzi státuszra számíthat. A második világháború óta a közvetlen háborús konfrontáció útján történő érdekérvényesítés egyre inkább háttérbe szorul, s ez leértékeli a katonai potenciál jelentőségét, amelyben Oroszország évszázadok óta egyenrangú vetélytársa a nagyhatalmaknak. Napjainkban az országok gazdaságföldrajzi, illetve az ezen alapuló geopolitikai befolyás sorrendjét a gazdasági teljesítmény határozza meg.

* Az itt leírtak kizárólag a szerzők magánvéleményét tükrözik, a megfogalmazott állítások semmilyen kapcsolatban nem állnak Magyarország kormányának hivatalos álláspontjával.

¹ PRAVILOVA, Jekatyerina: A belső transzferek szerepe az Orosz Birodalom igazgatásában, ford. Soproni András, *Világtörténet*, 2015/4., 553–573. p., 562. p., <http://real-j.mtak.hu/3223/13/VT_4sz.pdf> (letöltve: 2016. 11. 10.).

Oroszország ezen a területen nem áll jól, hiszen a világgazdaságba még mindig a primer szektor exportcikkeivel integrálódik, s kiszolgáltatott a nyugati országok szekunder, terciér és kvaterner (K+F+I) szektorai által előállított importjavaknak. Egyetlen kifejezéssel jellemezve mindez nem jelent egyebet, mint gazdasági elmaradottságot. A történelmi fejlődés vizsgálata során látni fogjuk, hogy ez sosem volt másképp. Oroszország a vizsgált évszázadok során egyetlen esetben sem jelent meg innovatív szereplőként a világgazdaságban, fejlesztési politikája minden esetben csak a lemaradás csökkentésére és az utolérésre korlátozódhatott.

Oroszország történelmi fejlődése alaposan kutatott terület, amellyel kapcsolatban a témával foglalkozó történészek között konszenzus van. A fent leírt körülmények miatt a témában primer kutatásokat nem végeztünk, pusztán a már meglévő magyar, angol és orosz nyelvű szakirodalom vázlatos áttekintésére vállalkozunk.

Oroszország helye a világgazdaságban 1453-tól Nagy Péter trónra lépéséig

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok, illetve a világgazdaság kialakulása kezdeti időpontjának kijelölése olyan feladat, amely jelentősen túlmutat a jelen írás keretein. Ehelyett vizsgálataink kezdetét 1453-ra tesszük, amikor Konstantinápoly elesett, s a Török Birodalom ellenőrzése alá vonta a Földközi-tenger keleti partvidékét. Ez az esemény azt jelentette, hogy a törökök vámokkal és adókkal sújtották a levantei kereskedelem résztvevőit, ami nyomást helyezett a kereskedőkre, s a költségek csökkentése érdekében új útvonalak keresésére ösztönözte őket India felé. Vasco da Gama 1498-ban új utat fedezett fel India felé Afrika megkerülésével, de a legfontosabb esemény mégsem ez, hanem Amerika felfedezése volt 1492-ben. A mesésen gazdag Kelet mellett megjelent a Nyugat, s ez átstrukturálta a korábbi európai gazdasági berendezkedést. Itália jelentősége lecsökkent, s a helyzet nyertese átmenetileg Spanyolország, majd később Hollandia, illetve Anglia lett. Az újonnan felfedezett területekről beáramló nemesfém megszüntette az európai arany- és ezüsthányt, s a nemesfémek árfolyamának csökkenése lassan, de biztosan beindította az inflációt. A gyarmatokról érkező jövedelem jótékony hatással volt a fogyasztásra is, ami lendületet adott a kontinensen belüli kereskedelemnek, valamint a kézművesipar virágzásának. A Spanyolországból Németalföldre áramló aranybevételeknek köszönhetően Európa közepe is virágzásnak indult, s a bevételekből még Kelet-Európának is jutott. Térségünk számára azonban e folyamat nem volt szükségképpen előnyös, hiszen hazánk példáján jól látható, hogy az agrárexport fellendülése miként taszította országunkat a gazdasági elmaradottságba, s miként állta útját a társadalmi fejlődésnek. Az Európát átformáló történelmi helyzetből Oroszország

sem profitált többet, s világhatalommá inkább a saját, keleti terjeszkedésének köszönhetően válhatott.

A 16. században az Orosz Birodalom még kimaradt a nagy európai munkamegosztásból. Az óriási földrajzi távolságok és a kor kereskedelmi, illetve szállítási viszonyai miatt nem volt képes rá, hogy betöltse a kelet-közép-európai országokra jellemző mezőgazdasági beszállító szerepkört.² A század Oroszországának gazdasága még mindig a paraszti családok termelésén alapult,³ a legfontosabb exportcikk pedig a kender, a len, a zsír és a viasz volt.⁴ A helyzet a század második felére kezdett megváltozni, hiszen az exportszerkezetben belül előtérbe került a gabona és faanyag kivitele is.⁵ A század ötvenes és hatvanas éveire Oroszország már kifejezetten fontos beszállítója volt az angol hajóépítőknak.⁶ A kereskedelem fejlődésének a holland segítséggel megvalósult arhangelszki kikötőfejlesztés adott lendületet, ugyanakkor az orosz gazdaság egészében továbbra sem vált a Nyugat-Európa központú világgazdaság részévé.⁷ Oroszországban a 16. században még nem indult meg sem az ipari termelés, sem az erőteljes városiasodás, hanem ehelyett egy refeudalizációs folyamat vette kezdetét.⁸ A *pomesztye*-birtokrendszer még mindig a katonai szolgálaton alapult, ahhoz pedig, hogy a birtok termelőképes maradjon, az ott élő jobbágyok röghöz kötésére volt szükség. A parasztgazdaságok termelési hatékonysága kifejezetten alacsony volt, s a szűkös bevételeket a 4-5 főből álló családok halászáttal és vadászattal egészítették ki.⁹ Az 1560-as évekig azonban végbement egy fejlődési folyamat: elterjedt a vasalt eke, az állattartás és a trágyázás, ami magasabb terméshozamokat

² DEÁK András György: *Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992–1997)*, PhD-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2003, 22. p., <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/105/1/deak_andras_gyorgy.pdf> (letöltve: 2017. 06. 10.).

³ FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*, Pannonica Kiadó, Budapest, 1997, 130. p.

⁴ WALLERSTEIN, Immanuel: *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 2011, 306. p., <https://books.google.hu/books?id=_sMhCkmEghsC&pg=PA374&lpg=PA374&dq=Poland,+Russia+and+Western+Trade+in+the+15th+and+16th+Centuries&source=bl&ots=c3hndK5rc6&sig=VJyxVZHOHdapeKjOLVzq1wC9Dwc&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwj_wKmbterKAhULEpoKHclCC9AQ6AEIOTAE#v=onepage&q&f=false> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁵ MAŁOWIST, Marian: *Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries*, *Past&Present*, Apr. 1958, 26–41. p., 27. p., <http://www.jstor.org/stable/649867?seq=1#page_scan_tab_contents> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁶ WALLERSTEIN: *i.m.*, 306. p.

⁷ *Uo.*, 313. p.

⁸ *Uo.*, 314. p.

⁹ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 130. p.

eredményezett.¹⁰ A növekvő mezőgazdasági hatékonyság a 16. század második felétől lendületet adott a városépítésnek és a kézműipar fejlődésének is.

A manufaktúrák térhódítása lassan haladt, tudjuk, hogy számuk Oroszországban a 17. század végén még a harmincat sem érte el. A főbb tevékenységi körök a kohászat, a bőrfeldolgozás, az üveggyártás és a papírgyártás voltak.¹¹ A termelés gerincét a kézműipar jelentette, amelyre jellemző volt a területi specializáció, ami arra utal, hogy a termelés sokkal inkább exportra történt, semmint a helyi igények kielégítésére.¹²

Az Orosz Birodalom területi növekedése két szakaszra bontható. Az első szakaszt az európai területek egységesítése jelenti, melynek során Moszkva vezetése alatt kialakultak a birodalomszerű működés keretei. 1462 és 1533 között a birodalom területe megháromszorozódott: III. Iván uralkodása alatt sikerül leigáznia a Novgorodi és a Pszkovi Fejedelemséget is.¹³ „Ez az egyesítés, melyet a centralizátor szellemiségű orosz/szovjet történetírás egyöntetűen *progresszív történelmi folyamat*ként értékelt, alkalmasint kegyetlen hódítás volt.”¹⁴

Az óriási terület új kihívásokat hozott magával, hiszen a birodalom irányítását meg kellett szervezni. A megoldást a katonai monarchia jelentette, amely az uralkodó abszolút hatalmán, illetve az őt támogató bojárisztokrácia részvételén alapult.¹⁵ A centralizáció IV. (Rettegett) Iván uralkodásának idején érte el csúcspontját, akinek halála után az Orosz Birodalomra a zűrzavar és a szervezetlenség évtizedei köszöntöttek: az ország belső területei elnéptelenedtek, a kincstári bevételek elapadtak, az államigazgatás pedig meggyengült. A hadsereg látványos fejlődésére csak 1631 után került sor, amelynek létszáma ekkor mindösszesen 70 ezer fő volt. 1681-re a katonák száma már elérte a 164 ezer főt, s fenntartásához az adórendszert is át kellett alakítani, illetve 1654-ben pénzreformra is sor került.¹⁶ A birodalom népessége viszont gyér maradt: még a 16. század végén is mindössze 10 millió fő körül mozgott.¹⁷

Az orosz gyarmatosítás a nyugat-európaihoz képest mintegy 100 éves késéssel, csak a 16. században vette kezdetét, s a 300 éven át tartó folyamatos terjeszkedés során Szibériát is sikerült Oroszországhoz csatolni.¹⁸ Az első

¹⁰ *Uo.*, 136. p.

¹¹ ZUTYISZ, Janis (főszerk.): *Világtörténet*, V., Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 157. p.

¹² FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 132. p.

¹³ *Uo.*, 149. p.

¹⁴ GYÓNI Gábor: Oroszország mint birodalom, *Világtörténet*, 2015/4., 505–520. p., 505. p., <http://real-j.mtak.hu/3223/13/VT_4sz.pdf> (letöltve: 2017. 06. 10.).

¹⁵ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 153–157. p.

¹⁶ *Uo.*, 186. p.

¹⁷ *Uo.*, 218. p.

¹⁸ BEBESI György: Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, az orosz kolonizáció korai szakasza, In: HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZZA Zoltán – MERÉNYI Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak*, ELTE Új- és Jelenkori

koncessziót a Sztroganov család kapta a Káma menti területek meghódítására, 1588-ban.¹⁹ A 16. század közepén a Kazanyi és az Asztrahányi Kánság meghódításával Oroszország soknemzetiségűvé vált. Az első szibériai orosz várost, Tyumenyt 1586-ban alapították, amelyet további városok követtek: 1604-ben Tomszk, 1628-ban Krasznojarszk, 1632-ben Jakutszk, 1661-ben Irkutszk. Az oroszok 1639-re elérték a Csendes-óceánt. Több történelmi forrás is megerősíti, hogy a területek meghódítása, amelyekhez az újonnan alapított városok erődjait használták kiindulási pontként, nem ment vér nélkül. Az orosz gyarmatosítást sok történész a spanyol konkvisztádorok tevékenységéhez hasonlítja, amely során az Újvilágban teljesen felszámolták az ott lévő törzsek társadalmi berendezkedését.²⁰ Az orosz terjeszkedést egészen más motiválta, mint a nyugat-európai gyarmatosítókat: itt ugyanis nem a kereskedelemfejlesztés vagy a zsákmányszerzés²¹ volt a cél, hanem az alacsony hatékonyságú mezőgazdasági tevékenység kényszerítette ki a területi expanziót.²² A kitelepülők magukkal vitték szokásaikat, kultúrájukat, Oroszország pedig államigazgatási rendjébe annektálta az új területeket. Bár némi kereskedelemfejlesztési tevékenységről azért tudunk, olyan mértékű nemesfémbeáramlásnak nem lehettünk tanúi, mint Spanyolországban. Mindez azért fontos, mert így az európai területeken a gazdaságba áramló bevételek hatására nem jelent meg olyan addicionális kereslet, amely megteremthette volna egy társadalomfejlődési folyamat (valóban jelentős város- és iparfejlődés) kereteit. Városok természetesen épültek, de ezek funkciójukban nem hasonlítottak a korszak nyugat-európai városaira: a legtöbb esetben csak sánccal védett települések voltak egy frissen felépített ortodox templom körül.²³

Az Orosz Birodalom kereskedelmi útvonalai Moszkvából indultak. A legfontosabb a vologdai út volt Arhangelszk felé, ahonnan Európába indultak hajók, illetve a novgorodi út a Baltikum és az asztraháni út Perzsia felé.²⁴ Az Európával folytatott kereskedelemre továbbra is a korábbi Hanza-típusú

Egyetemes Történelmi Tanszék, Budapest, 2010, 27. p. <http://www.kodolanyi.hu/oroszcivilizacio/doc/hasznos/bebesi_orosz_gyarmatositas.pdf> (letöltve: 2017. 06. 10.).

¹⁹ *Uo.*, 35. p.

²⁰ BATALDEN, Stephen K. – BATALDEN, Sandra L.: *The Newly Independent States of Eurasia. Handbook of Former Soviet Republics*, Greenwood Publishing Group, Oryx Press, Phoenix (AZ), 1997², 34. p., <https://books.google.hu/books?id=WFjPAxhBEaEC&pg=PA36&dq=russian+genocide+siberia+natives&hl=en&sa=X&ei=zU5XU8v5MKLNsQSTuIKgCQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false> (letöltve: 2017. 06. 10.).

²¹ Zsákmányszerző expedíciókról ugyan van tudomásunk (L.: BEBESI: *i.m.*, 35. p.), de ezek többnyire prémgyűjtésre szerveződtek, nem pedig nemesfém felhalmozására vagy rablására.

²² *Uo.*, 28. p.

²³ *Uo.*, 30. p.

²⁴ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 187. p.

áruforgalom volt a jellemző, amely a földrajzilag specifikus luxustermékek exportjára épült, és a 16. század nagy konjunktúrájának idején sem tevődött át annak hangsúlya a tömegfogyasztási cikkekre.²⁵ Európa és Perzsia felé továbbra is a prém maradt a fő exportcikk, de a prémadóból befolyó állami bevételek már elegendőek voltak a gazdaság fejlesztésére is.²⁶ A 16. század végére már Közép-Ázsiában is államok szerveződtek, amelyek közül Buhara emelkedett ki a leginkább. Az asztraháni kereskedelmi útvonalon élénk gazdasági tevékenység folyt: Oroszország prémekeket, rozsmárcsontot, faedényeket és fegyvereket exportált, Buharából és Szamarkandból pedig gyapotot, selymet és más luxuscikkeket importáltak.²⁷

Nagy Péter uralkodása, reformjai és korának gazdasága

Nagy Péter uralkodásának időszaka (1682–1725) az orosz felvilágosult abszolutizmus és az európaiasító modernizáció periódusaként él a köztudatban. Oroszország ekkor is abban, a történelem során gyakori állapotban leledzett, amikor a Nyugat-Európától való elmaradottsága tagadhatatlannak bizonyult. Ez még azok számára is nyilvánvaló volt, akik ki sem tették a lábukat Moszkvából, hiszen a Jauza folyó partján lakó német közösség egy modernebb civilizáció vívmányait közvetítette feléjük.²⁸ Nagy Péter azonban 1697–98-ban egy európai *tanulmányúton* is részt vett Hollandiában és Angliában, ahol nemcsak a hajóépítést tanulta ki, de azzal is szembesült, hogy a teljes országot korszerűsíteni kell. Hazatérését gyors és látványos intézkedések követték: bevezette a Julianus-naptárat, megadóztatta a szakállviselést, az udvarban pedig kötelezővé tette a nyugatias ruhadarabok viseletét. Ezek látzatintézkedéseknek tűnnek ugyan, de azt világosan jelzik, hogy az uralkodó a Nyugat felé fordította tekintetét.

A svédektől 1700-ban elszenvedett narvai vereség is abban a hitében erősítette meg Pétert, hogy a hadsereget is korszerűsíteni kell. A sorozások alkalmával verbuvált katonák nemcsak hogy nem vehették fel a versenyt a nyugati hivatásosokkal, de kiszakításuk a termelésből a gazdaságnak is jelentős károkat okozott.²⁹ Nagy Péternek hatalma megszilárdításához, illetve a hadjáratok pénzügyi fedezetének előteremtéséhez folyamatosan jelentős bevételekre volt szüksége, amit csak egy jól működő, a kolóniát irányítani és uralni képes államapparátus tud előteremteni egy szintén jól működő gazdaságból. Az 1708-ban bevezetett területi reform a birodalmat kormányzó-

²⁵ DEÁK: *i.m.*, 22. p.

²⁶ BEBESI: *i.m.*, 38. p.

²⁷ *Uo.*, 39. p.

²⁸ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 227. p.

²⁹ *Uo.*, 236. p.

ságokra (губерния) osztotta fel, s ettől kezdve ezek jelentették az adózási és pénzügyi irányítás területi egységeit.³⁰ Az ipari termelés fellendüléséhez azonban nyugati tudásra volt szükség, amelyet Péter külföldi ösztöndíjak és az országba hívott nyugati, főleg német mesterek segítségével kívánt megszerezni. A nyugati minták átvételének célja azonban mégis az attól való függőségek felszámolása volt.³¹

Mivel XII. Károly svéd király Péternél veszélyesebbnek ítélte II. Ágost lengyel királyt, s inkább ellene fordult, így Péter a Finn-öbölben jelentős területeket hódíthatott meg, s 1703-ban megkezdhette Szentpétervár felépítését. A győzelem jótékony hatással volt a hadsereg önbecsülésére és a cár személyes tekintélyére is. Szentpétervár 1712-től lett Oroszország fővárosa, s az alapító halálakor már 40 ezer lakossal bírt. Az emberek viszont eleinte nem szívesen költöztek Moszkva helyett az Európa kapujának is nevezett Pétervárra, mivel mocsaras területen feküdt, az időjárás mostoha volt, az élelmiszer és a megélhetés pedig drága. Véleményünk szerint az Orosz Birodalomnak – még ha változó központtal is, de ekkortól – van metropóliája és kolóniái. A metropólia-kolónia viszonyban „a birodalom magja összpontosítja a javakat, a gazdasági-szellemi erőforrásokat, a hatalmat, a kommunikációs hálózatokat”³² és a hadsereget.

Szibériában a só és az érc (először a vas, később pedig a színesfémek is) kitermelése csak a 17. század végétől vette kezdetét. Az orosz gazdaságot jól jellemzi a tény, hogy Péter előtt az országnak egyáltalán nem volt nemesfém-bányászata, a legnagyobb vas- és fegyverszállítója pedig a többnyire ellenséges Svédország volt.³³ Péter uralkodásának végére a helyzet nagyot változott: Oroszország már nem kényszerült rá, hogy Svédországtól vásároljon fegyvereket, vastermelésben pedig megelőzte a korabeli Angliát.³⁴ Dacára annak, hogy orosz történészek szerint az ország a mezőgazdasági termelés dominanciáját maga mögött hagyva ekkor lépett az iparosodás útjára,³⁵ a gazdasági modernizáció felülről irányított jellege végig tetten érhető maradt. Erre azért volt szükség, mert a birodalom társadalmi és gazdasági helyzete önmagától nem kényszerítette ki a fejlődést.³⁶ A különböző műhelyek és ma-

³⁰ PRAVILOVA: *i.m.*, 554. p.

³¹ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 237. p.

³² GYÓNI: *i.m.*, 514. p.

³³ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 236. p.

³⁴ *Uo.*, 237. p.

³⁵ САМОХИН, Константин Владимирович: Процессы модернизации в послепетровской России XVIII века [Konsztantyin Szamohin: Modernizációs eljárások a Nagy Péter utáni Oroszországban a 18. században], *Современные исследования социальных проблем* [Moszkva], 2012/№11(17), 3. p. <<http://cyberleninka.ru/article/n/protsessy-modernizatsii-v-poslepetrovskoy-rossii-xviii-veka>> (letöltve: 2016. 11. 14.).

³⁶ САМОХИН, Константин Владимирович: *Процессы Российской модернизации в конце XVIII первой половине XIX веков* [Konsztantyin Szamohin: Orosz modernizációs

nufaktúrák cári parancsra alakultak vagy a cárhoz közel álló üzleti körök hozták létre őket, s a termeléshez a legtöbb esetben jobbágyi kényszermunkát használtak. Az eredmény azonban így is látványos: a manufaktúrák száma a 17. század végén még kevesebb volt, mint 30, a 18. század elejére viszont már meghaladta a 200-at. Érdekesség, de a Kreml körül szerveződő oligarchák csoportjának is ebben az időszakban fedezhetjük fel a történelmi előzményeit. A cár kegyeit kereső tőkés csoportok (például a Gyemidov család) az udvari megrendeléseken megizmosodó manufaktúrákban keletkező profitot előszeretettel menekítették Nyugatra. Az analfabéta Mensikov például Londonban tartotta pénzét, ami nem bizonyult rossz döntésnek, hiszen Péter időnként az ingó vagyont is megadóztatta. A tőke kimenekítése, illetve felélése ártott a gazdaság fejlődésének: nem alakult ki sem tőkésosztály, sem osztályszerű vállalkozói réteg. Az állami bevételek elsődleges forrása továbbra is a mezőgazdaság és a lakosság maradt, az emelkedő katonai kiadások miatt kivetett egyre magasabb adók viszont elégedetlenséget szültek.³⁷ A hájóhad fenntartása hatalmas összegeket követelt, melyeket nem volt könnyű előteremteni. 1678 után 1710-ben Péter ismét népszámlálást rendelt el, hogy feltérképezhesse az adóztatható társadalmi csoportokat. Az államháztartás masszív veszteséggel zárta az 1710-es évet: a kiadások 3,8 millió rubelt tettek ki, a bevételek viszont csak 3,1 millió rubelre rúgtak. A mérleg egyensúlyba hozásához Péter kijelölte a legfontosabb tételeket: a hadsereget, a tengerészetet, a külügyeket és a tűzértséget. A cár az adószedést is decentralizálta, és arra utasította a kormányzókat, hogy a bevételeket harmadévente közvetlenül juttassák el a fent felsorolt négy területre. A helyőrségi és a további kiadásokat csak a maradék bevételekből lehetett fedezni.³⁸

Nagy Péter korábban sikerült összekapcsolni a szibériai és a közép-ázsiai terjeszkedést is.³⁹ Péter 1715-től Közép-Ázsián keresztül szeretett volna Indiába vezető folyami hajóutakat találni. Az expedícióra a cár két csapatot küldött: Hívába Asztrahánból Bekovics-Cserkasszikj herceget 3 ezer fős kísérettel, valamint Tobolszkból Buchholtz hadnagyot 4 ezer emberrel. Az ex-

eljárások a 18. század végén, a 19. század első felében], *Современные исследования социальных проблем* [Moszkva], 2012/№11(19), 6. p., <<http://cyberleninka.ru/article/n/protsessy-rossiyskoy-modernizatsii-v-kontse-xviii-pervoy-polovine-xix-vekov>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

³⁷ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 237–239. p.

³⁸ PHILLIPS, Edward J.: *The Founding of Russia's Navy, Peter the Great and the Azov Fleet, 1688–1714*, Greenwood Publishing Group, Westport–Connecticut–London, 1995, 97. p. <https://books.google.hu/books?id=AwK3pQaf5EYC&pg=PA98&lpg=PA98&dq=peter+the+great+first+russian+budget+1710&source=bl&ots=_ot6ZdF4y5&sig=rUuPWiSkq73Y4zxJlMs_Z4Tnq6g&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwjlr6t7u_KAhViQJoKHb58C1EQ6AEIKzAC#v=onepage&q=peter%20the%20great%20first%20russian%20budget%201710&f=false> (letöltve: 2017. 06. 10.).

³⁹ BEBESI: *i.m.*, 39. p.

pedíciók azonban nem jártak sikerrel: Buchholtz seregét 1716-ban a mongol hadak, Bekovics seregét 1717-ben a hívaiak semmisítették meg.⁴⁰ Péternek tudomásul kellett vennie, hogy amíg a Kazah Kánság elválasztja birodalmát Közép-Ázsiától, addig a térséget nem vonhatja ellenőrzés alá. 1725-ben a dán Bering vezetésével egy keleti expedíció is útnak indult, amelynek feladata a távol-keleti térség feltárása volt, különös tekintettel Amerika és Ázsia összekapcsolódására.⁴¹

Nagy Péter megítélése az orosz történelemben ugyan összességében pozitív, de azért szép számmal találunk ellenvéleményeket is. A 19. század nagy vitájában a nyugatosok valódi hősként tekintettek I. Péterre, a szlavofilek viszont az orosz útról való letéréssel vádolták meg.⁴² A kor öröksége azonban vitathatatlan: az Orosz Birodalom az északi háború következtében keletkező kihívások hatására indult el a reformok útján, amelyek elsősorban a piacgazdaság alapjainak megeremtését, illetve a jobbgáyságot érintették, de a politikai berendezkedésben továbbra is csak kisebb változások mentek végbe.⁴³ Az orosz társadalmi berendezkedés sajátossága, az autoriter állam-berendezkedés ebben az időszakban is fennmaradt, s hatalmát csak egyetlen érdekcsoport érvényesíthette.⁴⁴

Oroszország terjeszkedése a 18. században

A 18. századra az Orosz Birodalom Európa legnépesebb állama lett: bár 1760-ban ugyan még csak 20 millió lakosa volt, 1796-ra már 36 millióan éltek a birodalomban, igaz, ebből 12 millióan a Fekete-tenger északi partvidékén és a meghódított lengyel területeken.⁴⁵

A gazdaság húzóágazata egyértelműen az agrárium volt, hiszen a lakosság 90%-a ebből élt. A termelési hatékonyság viszont az európai átlaghoz képest továbbra is alacsony maradt, és még a szerény mértékű terményfe-

⁴⁰ BREGEL, Yuri: Central Asia VII. In the 18th-19th Centuries, In: *Enciklopedia Iranica* [Indiana], 1986/2, Vol. V, Fasc. 2, 193–205. p., <<http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vii>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁴¹ BEBESI: *i.m.*, 33. p.

⁴² FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 252. p.

⁴³ САМОХИН: Процессы модернизации..., 21–22. p.

⁴⁴ МУХИН, Олег Николаевич: Иван Грозный и Петр I: к вопросу о роли личности правителя в процессах модернизации [Oleg Muni: Retteggett Iván és I. Péter: az uralkodó személyiségének kérdése a modernizációban], In: *III. Макро- и микроистория в алгоритмахполидисциплинарности. Вестник Томского государственного университета* [Tomsk], 2009/2, 83. p., <<http://cyberleninka.ru/article/n/ivan-groznyy-i-petr-i-k-voprosu-o-rol-i-lichnosti-pravitelya-v-protsessah-modernizatsii>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁴⁵ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 259. p.

lesleg exportja is komoly nehézségekbe ütközött. Ennek két oka volt: a jelentős távolságok és a Fekete-tenger török ellenőrzése. A kivitelre szánt áru mennyiség így kizárólag a Baltikumon keresztül hagyhatta el az országot, de ide csak a környékről lehetett gabonát szállítani. A manufaktúrális termelés szerepe csekély maradt, de 1770-tól II. Katalin ismét ösztönözni kezdte az iparfejlesztést. A hadsereg igényeinek kielégítésére megjelent a pamutipar és a vászontermelés. A manufaktúrák mellett jelentős termelés volt a nem túl hatékonyan működő céhekben is, amelyekben a 18. század végén már 350 ezer ember dolgozott. A kézművesek száma jelentős ingadozást mutatott, hiszen a téli hónapokban a parasztság is részt vett a termelésben, elsősorban a famegmunkálásban. A két fővárosban megjelent a kiskereskedelem is: boltok és áruházak nyíltak, amelyek piacra vitték a kisiparosok által előállított árucikkeket. A városi lakosságon belül a polgárság is a kereskedőkből állt.⁴⁶

Oroszország felfedezői és katonái (amely 1721-től hivatalosan is felvette az Orosz Birodalom nevet⁴⁷) 1712-re eljutottak Kamcsatkáig, 1778-ra a birodalomhoz csatolták Csukcsföldet, 1799 és 1867 között pedig még a Moszkvától oly távoli Alaszka is a birodalomhoz tartozott, egészen a mai Kaliforniaig. A meghódított területeken új városok létesültek: 1858-ban Habarovszk, 1860-ban Vlagyivosztk, 1889-ben Anadir, 1893-ban pedig Novoszibirszk. 1731 és 1740 között a Kazah Kánságot is sikerült hűbéressé tenni.⁴⁸ 1735-ben megépült az első ottani orosz város, Orszk is.⁴⁹ A hűbéri viszony azonban a 18. század végéig formális maradt. A birodalom a függést csak akkortól vette komolyan, miután fel kívánta számolni a kazah törzsek portyázásait, hogy megvédje a közép-ázsiai kánságokkal kereskedőket.⁵⁰ Mindehhez el kellett ismertetni a birodalom felsőbbtségét is, ami a kazah törzsek ellenállását váltotta ki.

Egy dolog azonban I. Péter óta sem változott: ahhoz, hogy az Orosz Birodalom a súlyának megfelelő szerepet vállalhasson Európa katonai konfliktusaiban, erős hadseregre, az erős hadseregnek pedig jól fejlődő/fejlett gazdaságra, iparra volt szüksége, amely a fenntartási költségeket finanszírozni tudta. „Csicserin szerint az orosz fejlődés különössége mindenekelőtt abban foglalható össze, hogy Oroszországban nem az egyén szükségleteiből és az állam közreműködését nem igénylő szövetségekből kialakuló »jogszerűség« fejlődött ki és került domináns helyzetbe, hanem az ezzel ellentétes »hatalmi elv«, amely – szemben minden más lehetőséggel – képesnek bizonyult a hatalmas területen szétszórva élő lakosság összefogására. Ilyen történelmi

⁴⁶ *Uo.*, 260–264. p.

⁴⁷ BEBESI: *i.m.*, 27. p.

⁴⁸ BREGEL: *i.m.*, 193–205. p.

⁴⁹ A város ma Oroszországhoz tartozik és az orenburgi területen található, közel a mai kazah határhoz.

⁵⁰ BREGEL: *i.m.*, 193–205. p.

feltételek mellett a társadalmi békét fenntartani képes politikai rendszer csak olyan államszerkezet lehet, mely – miközben a társadalomnak nemcsak a tehetős és művelt csoportjait kapcsolja bele a rendszerbe – az uralkodó főhatalma révén képes az egyes csoportok közti érdekellentétek mérséklésére is.”⁵¹ A felvilágosodás eszméi a legfelsőbb szinteken ugyan beszivárogtak Oroszországba, s az uralkodó a törvénykezéshez merített is Montesquieu és Beccaria munkáiból, de az új elvek nem álltak össze egységes rendszerré.⁵²

A Krími Kánság 1774-ben függetlenedett a Török Birodalomtól, 1783-ban pedig orosz fennhatóság alá került. E ténynek két szempontból van jelentősége: a kánság területe mezőgazdasági szempontból igen értékes volt, illetve a török gyengülés egyre inkább megnyitotta a fekete-tengeri export lehetőségét. A déli kijárat azonban nem csak a kereskedelem miatt volt szükséges. A nagyhatalmi státusz kivívásához a hadseregnek is kellett a Fekete-tenger. Mindez azt jelentette, hogy Oroszország immár három hadszíntéren küzdött hol békésebb (diplomáciai), hol harciasabb (katonai) lépésekkel: északon Svédországgal, nyugaton a lengyelekkel és a Habsburgokkal, délen pedig a törökökkel és a Kaukázus népeivel. 1772-re a nyugaton kialakult helyzetet Lengyelország kárára, de sikerült rendezni. A porosz-orosz-osztrák osztozkodásból az Orosz Birodalomhoz került a legnagyobb, 82 ezer km²-es terület, mindössze 1,6 millió, főként fehérorosz és ukrán lakossal. 1793-ban az oroszok további 233 ezer km² területet kaptak, s a birodalom lakossága újabb 3,8 millió fővel gyarapodott. 1795-ben, Lengyelország harmadik felosztása során Oroszország Varsót is megkapta, s a lengyel állam ekkortól jó időre megszűnt létezni.⁵³ A 18. század végére Oroszország nagyhatalommá vált: hadserege, lakosságszáma és óriási területe teljes jogú tagságot biztosított számára ebben az elitcsoportban.

Az 1789-es francia forradalom során már a franciák és az angolok is igyekeztek megnyerni maguknak az orosz cár támogatását. 1798-ra végül az angolok győztek,⁵⁴ s ettől kezdve Anglia lett az orosz exportcikkek fő fellevevőpiaca. A 18. század legfontosabb exportcikke ugyan még nem a gabona volt, de a prém mellett már megjelent a hajóépítéshez szükséges faanyag is.⁵⁵ A virágzó kereskedelem egészen 1812-ig, a kontinentális zárlat életbe lépéséig folytatódhatott, amikor Napóleon kísérletet tett Anglia elszigetelésére. A zárlat a franciákhoz csatlakozó országokat is érzékenyen érintette, s ezért Oroszország igyekezett minél kevésbé komolyan venni e kötelezettséget. Az

⁵¹ Sz. BÍRÓ Zoltán: Liberalizmus a századelő Oroszországában, *Múltunk*, 1998/3–4., 344–375. p., 347. p.

⁵² FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 291. p.

⁵³ *Uo.*, 273–275. p.

⁵⁴ *Uo.*, 276. p.

⁵⁵ *Uo.*, 261. p.

angol–orosz kereskedelem továbbra is folyamatos maradt, s a faanyagért cserébe gépek és más fontos ipari termékek érkeztek a birodalomba.⁵⁶

A kapitalizmus térnyerése

Az 1640-es évektől az 1780-as évekig a *kereskedelmi kapitalizmus* koráról⁵⁷ beszélünk; ez a típusú gazdasági tevékenység volt a tőkefelhalmozás elsődleges eszköze. Oroszországban a leggazdagabb kereskedőket „goszty”-oknak (‘vendégek’-nek) nevezték, s szerepük az egységes orosz piac létrejöttével még inkább felértékelődött.⁵⁸ Bár a legbefolyásosabb az orosz Sztroganov család volt, a gyarmatokról érkező kincseket főként angol kereskedők juttatták ki a világpiacon, a vámokon és adókon keresztül nem kis bevételt biztosítva ezzel a birodalmi kincstár számára.⁵⁹ Erzsébet (1741–1761) cárnő idején, 1750 elején a belső vámokat a kereskedelem élénkítése céljából már felszámolták, de a külföldről érkező importot 40%-os védővám sújtotta.⁶⁰

A kapitalista átalakulás Vlagyimir Kuznyecov szerint nem egyéb, mint Nagy Péter gazdasági reformjainak folytatása, amely az Orosz Birodalomban két szakaszra osztható: a 19. század kezdetétől az 1850-es évekig, illetve az 1860-as évektől a kommunista hatalomátvételig. Az első időszakot a bányászat, a gépgyártás és a textilipar dominanciája jellemezte, de a termelőegységek főként csak a főváros, Szentpétervár körül koncentráálódtak. Az 1860-as évektől az 1880-as évekig egy földrajzi expanziónak lehetünk tanúi, amely során megjelentek az új ipari központok is. Az 1880-as évektől a legfontosabb tendencia a társadalom polarizációja volt, amikor kialakultak azok a jelentős társadalmi különbségek, illetve az ebből fakadó feszültségek, amelyekre az 1917-es forradalom építkezni tudott.⁶¹

1754-ben létrejött a Szabad Közgazdasági Társulat, amely különböző gazdasági kérdések megválaszolására írt ki pályázatokat. Alekszej Polenov díj-

⁵⁶ Уо., 316. p.

⁵⁷ JENEY László: *A világgazdaság kialakulása és jelenlegi térszerkezete*, BME, Budapest, 2014, <<http://jenny.web.elte.hu/gtfrk1401.ppt>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁵⁸ ZUTYISZ (főszerk.): *i.m.*, 161. p.

⁵⁹ BEBESI: *i.m.*, 30. p.

⁶⁰ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 278. p.

⁶¹ КУЗНЕЦОВ, Владимир Николаевич: Основные этапы и особенности капиталистической модернизации на Северо-Западе России (вторая половина XIX века) [Vlagyimir Kuznyecov: Fő szakaszok és a kapitalista korszerűsítés jellemzői Északnyugat-Oroszországban (19. század második fele)], *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*, «Центр научно-информационных технологий Астерион» [Moszkva], 2008, 5. p., <<http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-etapy-i-osobennosti-kapitalisticheskoy-modernizatsii-na-severo-zapade-rossii-vtoraya-polovina-xix-veka>> (letöltve: 2016. 11. 15.).

nyertes pályamunkája Oroszországban először mondta ki, hogy a jobbágy-rendszert fel kell számolni, és a jövő útja nem lehet más, mint a parasztok földhöz juttatása. A robotmunka azonban még a század legvégén, 1797-ben is jelentős maradt: heti három nap.⁶²

A 19. század Oroszország számára egy gyors katonai győzelemmel kezdődött Svédország felett, amelynek eredményeképpen Finnország 1809 szeptemberére orosz fennhatóság alá került.⁶³ 1812-re ugyan megszületett a svéd–orosz szövetség, amelynek következtében Oroszország teljes egészében a Napóleon elleni védekezésre koncentrálhatott, de a francia támadásnak az orosz csapatok nem tudtak ellenállni. Napóleon Moszkvát is elfoglalta, s a várost pusztító tűzvész következtében a házak 90%-a elpusztult. Bár a francia csapatok még az év végén elhagyták Oroszországot, Napóleont csak 1814-re sikerült véglegesen legyőzni, amikor március 30-án az orosz és porosz csapatok bevonultak Párizsba. A franciák legyőzésével Oroszország ismét deklarálhatta nagyhatalmi státuszát az európai országok számára. A bécsi béke értelmében 1814-től 5 éven át 30 ezer főből álló orosz hadsereg maradt Párizsban,⁶⁴ ami azért is fontos, mert a hazatérő orosz katonák később magukkal vitték a Franciaországban szerzett tapasztalataikat is, és láthatták országuk elmaradottságát. 1826-ban az angol Kelet-indiai Társaság biztatására Perzsia Azerbajdzsánban megtámadta Oroszországot, de a gulisztáni békében kénytelen volt feladni Grúziát és Dagesztánt is. 1828-ban az Orosz Birodalom a turkmancsaji békekötés során újabb gyarmatokat szerzett, ezúttal a Kaukázusban. 1828-ban Oroszország az Oszmán Birodalomnak is hadat üzent, s 1829-ben, a drinápolyi békével megszerezte a Fekete-tenger keleti partvidékét, a Duna torkolatvidéke feletti ellenőrzést, Szerbia pedig orosz protektorátus alá került.⁶⁵ Az 1831-es lengyel felkelést az Orosz Birodalom kegyetlenül leverte: a lázadó nemesektől Lengyelországban 2349, Litvániában pedig 1890 birtokot koboztak el.⁶⁶ 1849-ben I. Miklós a Habsburg Birodalom belső ügyeibe is beavatkozott: a magyar szabadságharc leverésére Paszkevics vezetésével 100 ezer katonát küldött.⁶⁷

Az 1780-as évektől a 19. század végéig az *ipari kapitalizmus* koráról beszélünk. Ebben a korszakban a tőkefelhalmozás eszköze már nem a kereskedelem, hanem az ipari termelés.⁶⁸ A 17. század alig 30 manufaktúrájához képest

⁶² FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 291. p.

⁶³ *Uo.*, 302. p.

⁶⁴ *Uo.*, 307. p.

⁶⁵ *Uo.*, 309–310. p.

⁶⁶ *Uo.*, 312. p.

⁶⁷ *Uo.*, 316. p.

⁶⁸ HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula – KERÉNYI Károly: *Ipari kapitalizmus*, In: *Egyetemes történet*, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1935–1937, <<http://mek.oszk.hu/07100/07139/html/0001/0005/0003/0002/0001-159.html>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

a 19. század már teljesen más képet mutatott: 1825-ben 484 üzemben 47 ezer munkás dolgozott, 1850-ben pedig 536 üzemben 110 ezer ember. Az üzemek többsége ugyanakkor még mindig csak manufaktúra volt, amelyben jobbágyok robotoltak. A század közepére vált egyértelművé, hogy a bérmunka alkalmazása gazdaságosabb. 1844-ben összesen 130 bérmunkást alkalmazó gyár működött, s a munkások száma 50 ezer főt tett ki. A textilipar mellett a vaskohászat is jelentős volt, amely az európai termelés 12%-át adta. A külkereskedelem a század elején még mindig a Balti-tengeren folyt, de a drinápolyi béke után a fekete-tengeri kereskedelem is fejlődni kezdett. Az uráli mellett lassanként felfejlődött a moszkvai, a szentpétervári, a kijevi és a donyeycki iparvidék is. A közlekedési infrastruktúra Nyugat-Európához képest elmaradt volt, a Moszkva-Szentpétervár vasútvonal csak 1842–1851 között épült meg, amely végre összekapcsolta a két főváros iparvidékét, és lendületet adott a belső területek gabonaexportjának is.⁶⁹ Erre szükség is volt, hiszen a 19. század első felében az ipar infrastruktúra híján csak Szentpétervár, Novgorod és Pszkov környékén válhatott számottevővé.⁷⁰

1843-ban valutareformra került sor, amely után a rubelt ezüstalapra helyezték. A lassacskán emelkedő mennyiségű mezőgazdasági terményfeleslegnek és az izmosodó ipari termelésnek köszönhetően a városiasodás is egyre dinamikusabbá vált. 1833-ban 2 millió ember élt városban. 1811-ben a lakosság 7%-a volt városlakó, 1850-re pedig ez a szám már 11%-ra emelkedett. A városok többsége nem volt több egyszerű közigazgatási központnál, de voltak látványosan fejlődő települések is. A fekete-tengeri kereskedelem fejlődésével nőtt Odessa lakossága: 1809-ben 9 ezer fő élt itt, 1852-ben viszont már 100 ezer ember. 1864-ben Szentpéterváron 586 ezer ember lakott, Moszkvában pedig 378 ezer fő élt. Az országban 1854-ben mintegy 180 ezer kereskedő élt. A kereskedők fele angol volt, a másik fele pedig francia, örmény és orosz. A külföldiek egyébként a mérnökök és az orvosok között is felülreprezentáltak voltak, s csak a humánértelmiségben találhattunk orosz többséget.⁷¹

Az Orosz Birodalomban a jobbágyság csak az ország európai részén tartott 1861-ig. Lengyelországban már 1808-ban felszabadították őket, Szibériában pedig soha nem is volt jobbágyság. Lassacskán a munkásosztály is izmosodni kezdett: 1861-ben már 522 500 ember dolgozott manufaktúrákban.⁷² A felszabaduló jobbágyokat mágnesként vonzották az ipari központok és a nagyvárosi építkezések, ahol a munkalehetőség mellett a városi infrastruktúra is komoly vonzerőt jelentett.⁷³ Ugyanakkor a bérmunkások többsége még mindig parasztnak tartotta magát, mivel a nyári mezőgazdasági idényre

⁶⁹ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 317–318. p.

⁷⁰ КУЗНЕЦОВ: *i.m.*, 6. p.

⁷¹ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 318–321. p.

⁷² *Uo.*, 323. p.

⁷³ КУЗНЕЦОВ: *i.m.*, 6. p.

hazatért falujába, sőt proletáröntudat kialakulásáról sem beszélhettünk.⁷⁴ I. Sándor 1803-ban ugyan már rendeletet alkotott az önkéntes jobbágyszabadításról, de ez még nem vált tömegessé.

Szlavofilek és nyugatosok, avagy az elmaradottság felismerése

Nyugat-Európához képest két évtizednyi késéssel, a 19. század második felében az értelmiség, mint társadalmi osztály, végre Oroszországban is képessé vált rá, hogy betöltse feladatát és kiutat keressen.⁷⁵ „Az értelmiségi radikalizmus kialakulása aligha választható el az autokrácia reformokat halogató magatartásától. Ez különösen érvényes a XIX. század második harmadára, azaz I. Miklós uralkodásának időszakára.”⁷⁶

A 19. század közepétől fogva a legfontosabb filozófiai kérdés – és nem csak az Orosz Birodalomban – az volt, hogy az ország része-e Európának vagy pedig önálló entitás mellett. Orosz részről a nyugati kultúra mindenképpen vonzónak tűnt, s ez szimpatikussá tette az előbbi lehetőséget, de a birodalmi léttel és a messianizmus eszméjével sehogyan sem fért össze az önállóság ki nem mondása.⁷⁷ A gazdaság fejlesztésére természetesen a 19. században is az utánzás volt a legkézenfekvőbb válasz, mintának pedig az angol és a francia jöhetett szóba. Noha a mintakövetés kézenfekvőnek tűnt az elmaradottság leküzdésére, felmerült a kérdés, hogy egy nagyhatalom ennyire nyíltan beismerheti-e tragikus helyzetét. Akik úgy gondolták, hogy ez hiba volna, kidolgoztak egy olyan javaslatot, amely szerint Oroszországnak a saját útját kell járnia, s nem válhat a liberális Európa követőjévé. Ráadásul – különösen a francia minta esetében – az utánzás szükségszerűen felvetette a nemzetté válás kérdését is. Oroszországban az államiság megléte ekkoriban már megkérdőjelezhetetlen volt, amit a bürokrácia és a humánértelmiség azonosított a nemzetállamisággal, s szemükben a birodalomban élő nem orosz nemzetiségűek nem számítottak.⁷⁸

⁷⁴ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 325. p.

⁷⁵ ANDERSON, Perry: One Exceptional Figure Stood Out, *London Review of Books*, vol. 37., 15/2015, 19–28. p., <<http://www.lrb.co.uk/v37/n15/perry-anderson/one-exceptional-figure-stood-out>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁷⁶ SZ. BÍRÓ: Liberalizmus a századelő Oroszországában, 348. p.

⁷⁷ КАРЕВА, Алла Викторовна: Культура России в конце XIX начале XX вв. и развитие межкультурного общения [Alla Kareva: Oroszország kultúrája a 19. század végén, 20. század elején és a kultúraközi kapcsolatok fejlesztése], *Вестник Военного университета* [Moszkva], 2007/12., 34. p., <<http://cyberleninka.ru/article/n/kultura-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-vv-i-razvitie-mezhkulturnogo-obscheniya>> (letöltve: 2016. 11. 14.).

⁷⁸ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 345. p.

A nemzeti kérdés mellett ekkor fogalmazódott meg nyíltan az orosz küldetéstudat is, amely azon a vélekedésen alapult, hogy Oroszországnak – mint európai nagyhatalomnak – küldetése van a kontinensen. A kormányzat számára a küldetést a politikai helyzet fenntartása jelentette, az értelmiség pedig úgy gondolta, hogy erkölcsi fensőbbiségnek kell igényt szerezni. Akik mégis a mintakövetés pártján álltak, egyre inkább az angol konzervativizmus és a francia liberalizmus között hezitáltak. E két csoport közül az előbbit anglománoknak, az utóbbit gallománoknak nevezték. A gallománok számára már csak az nem volt világos, hogy melyik francia mintát válasszák: a polgárosodást, a jakobinusok örökségét, netán a frissen formálódó szocializmust. Ugyanakkor, a 19. század elején a francia minta feudalizmusellenessége mégis az anglománok malmára hajtotta a vizet, akik ugyan szimpátiával tekintettek a konzervatív angol társadalmi berendezkedésre, de arról nem vettek tudomást, hogy az Orosz Birodalommal ellentétben a társadalom és a gazdaság már ott is rég polgári alapokon működött. Karamzin 1811-es könyvében végleg megcáfolta az utánzás létjogosultságát, amikor arról értekezett, hogy a nagy felzárkóztató és európeér I. Péter óta egyre rosszabb a helyzet Oroszországban. Ugyanakkor, az 1818-ban Párizsból hazatérő katonák mégis olyan tapasztalatokkal gazdagodtak, amelyek alapján az utánzás egyáltalán nem tűnt rossz megoldásnak.⁷⁹ Az elmaradottság azonban azok számára is egyre egyértelműbbé vált, akik nem jutottak el Párizsba, hiszen a maga forrásaiból a gondolkodó nemesség is értesült a nyugati viszonyokról.

A gondolkodó nemesek legközelebb Szentpétervártól távol, Moszkvában kezdtek szervezkedni. A Jelagina-kör az 1840-es évekre két nagy csoportra oszlott: a szlavofilekre és a nyugatosokra. A dilemma továbbra is ugyanaz maradt: Oroszország saját útját járja vagy Európát kövesse? 1844-re a két csoport már annyira eltávolodott egymástól, hogy a párbeszéd is megszűnt közöttük. A nyugatosok a liberális Európát akarták követni, és Oroszországban is alkotmányos rendszert, választásokat, törvényhozó testületet szerettek volna, jobbagyfelszabadítással.⁸⁰ Ugyanakkor a mérsékeltbb nyugatosok (Granovszkij vezetésével) nem szervezkedtek, mert úgy gondolták, hogy a változások maguktól is végbemennek majd. Igazuk volt, hiszen az 1860-as években a jobbagyfelszabadítással kezdve bekövetkezett bizonyos fokú átalakulás. Egy kisebb csoport viszont Belinszkij és Herzen vezetésével már nem a liberalizmusért küzdött, hanem a születőben lévő európaihoz hasonló szocializmusért.⁸¹ Herzen a jobbagyfelszabadítás kérdésében a meglévő rendszerrel is kész volt együttműködni, s úgy vélte, hogy Oroszországban az *obscsinára* épülhet a majdani szocializmus. Ezzel egyfajta sajátos, orosz utat

⁷⁹ *Uo.*, 346. p.

⁸⁰ *Uo.*, 351. p.

⁸¹ *Uo.*, 352. p.

képzelt el, s ebből a szempontból közelebb állt a szlavofilekhez. Ugyanakkor a szlavofilok sem utasították el alapból a nyugati mintákat: Kirejevskij 1832-ben *19. század* címen arról írt tanulmányt, hogy Oroszországnak a nyugati úton kell haladnia, Homjakov pedig Anglia fejlődését csodálta. A nyugati minták követésével azonban mindketten szembefordultak, s úgy vélték, hogy I. Péter óta Oroszország rossz úton jár. Az obszcinát és az ortodoxiát a nyugati berendezkedésnél és vallásoknál felsőbbrendűnek, tisztábbnak tartották, s erre kívánták alapozni az ország fejlődését.

Nagyhatalmi státusz és messianizmus

A szlavofilek elsősorban ugyan hazájuk helyzetét szerették volna megjavítani, de azért a többi szláv nép sorsára is gondoltak, s úgy hitték, hogy az ortodoxiának világtörténelmi küldetése van. 1850-ben kiadott munkájában, az *Oroszország és a forradalom* című francia művében Fjodor Tyutsev egészen odáig ment, hogy már csak Oroszország az egyetlen keresztény állam Európában, s ezért az egész kontinenst neki kell megújítania.⁸²

Pavel Pesztyel, a dekabristákból alakult Déli Társaság vezetője 1823-ban a *Russzkaja Pravda* (Orosz Igazság) című tervezetében már arról értekezett, hogy a népeknek ugyan joguk van az önállóságra, de a nagy népeknek joguk van a jólvédettségre is. Ha pedig a kis államok önállóságra való joga ütközik a nagy államok jólvédettségre való jogával, akkor a kettő közül ez utóbbi a fontosabb. E gondolat azért fontos, mert először itt jelent meg az az ideológiai alap, amelyre hivatkozva az ország későbbi történelme során az orosz vezetés annyiszor hivatkozott, amikor a szomszédos országokban történő katonai beavatkozások mellett döntött. Korszakának politikai és katonai realitásához igazodva maga Pesztyel is úgy gondolta, hogy a jólvédettséghez Oroszországnak meg kell szereznie Moldvát, a Kaukázust, Kirgiziát és Mongólia egy részét is.⁸³

A Pesztyel-féle jólvédettség eléréséhez az Orosz Birodalomnak folyamatosan katonai konfliktusokat kellett vállalnia, s emiatt a területek többségét is inkább politikai, semmint gazdasági okokból láncolták magukhoz. Finnország a svédekkel való ütközőzóna volt, Lengyelország a Habsburg Birodalomtól védett, a Kaukázus a törökök miatt volt fontos, Közép-Ázsia pedig India, vagyis közvetve Anglia miatt.⁸⁴ A stratégiai szempontok szerinti gyarmatosítás tehát inkább volt defenzív, vagy legfeljebb presztízsszempontokat szolgáló folyamat, semmint valóban kezdeményező, anyagi haszonszerzésre irányuló cselekvéssorozat.

⁸² *Uo.*, 354–355. p.

⁸³ *Uo.*, 348. p.

⁸⁴ *Uo.*, 357. p.

Az orosz messianizmus gondolata az 1830-as években a Sztankevics-körben kezdett csiszolódni, Hegel német filozófus műveinek hatására. Hegelre alapozva úgy tartották, hogy a létező dolgok ésszerűek, így az oroszországi rendszer is az, céljuknak pedig az egész emberiség megjavítását tették meg.⁸⁵ A birodalmi küldetéstudat a század közepén már a szlavofilek ideológiájában is megjelent, akik célul tűzték ki egy pánszláv állam megteremtését. Nyikolaj Danyilevszkij *Oroszország és Európa (Россия и Европа)* című műve először 1869-ben, Szentpéterváron látott napvilágot. A könyv „Orosz földön elsőként hirdette a kétpólusú világ szükségességét, amelynek egyik pólusát Oroszországban, a másikat pedig az Amerikai Egyesült Államokban vélte felfedezni. Danyilevszkij szerint e két állam volt hivatva megteremteni a világ harmonikus egyensúlyát.”⁸⁶

A gyarmatbirodalom kiteljesedése

A 16. század közepétől, a gyarmatosítás második ütemében egyre nagyobb számban kerültek az Orosz Birodalomba nem szláv és nem keresztény etnikai csoportok.⁸⁷ Nemzetiségi szempontból már az európai rész sem volt egységes: a birodalom ezen részén az oroszok mellett balti németek, lengyelek, ukránok és zsidók éltek nagy számban. „Nyikolaj Korkunov – érzékelve az idegenek különböző »típusai« közti jelentős különbséget – e csoportot két részre osztotta. Egyfelől – a főként Szibériában és a kazah sztyeppéken honos – »keleti«, másfelől – a birodalom európai részén élő – »nyugati idegenekre«, azaz a zsidókra.”⁸⁸ Az utóbbiak életét nagyban nehezítette az ortodox egyház által meghonosított ellenséges érzület, és a legfelsőbb szinteket is átható antiszemitizmus, amelyet egyes gazdasági érdekcsoportok (kereskedők) nem átallottak a saját maguk szolgálatába állítani. A *keleti idegenek* csoportjába a meghódított keleti (Szibéria) és déli (kaukázusi) területek népei tartoztak. Általánosságban elmondható, hogy a cári udvar az évek múlásával igyekezett egyre inkább alattvalói körébe vonni az *idegeneket*, s befolyását kiterjeszteni rájuk.

A legfontosabb hadszíntér kétségkívül a Kaukázus volt. Grúzia – a perzsa befolyás megfékezése érdekében – már a 19. század elején kérte az orosz protektorátust. A drinápolyi béke 1568-ban Örményország jelentős részét orosz uralom alá juttatta.⁸⁹ A Kaukázusban az oroszok sorra építették ki erődít-

⁸⁵ *Uo.*, 350. p.

⁸⁶ GECSE Géza: Régi és új elemek az orosz külpolitikai gondolkodásban Gorbacsovtól Jelcinig, *Külügyi Szemle*, 2006/1-2., 191-222. p., 194. p., <http://www.gecse.eu/060506_kulpol.htm> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁸⁷ Sz. BÍRÓ Zoltán: Az Orosz Birodalom „idegenjei”, *Világtörténet*, 2015/4., 521-552. p., 521. p., <http://real-j.mtak.hu/3223/13/VT_4sz.pdf> (letöltve: 2017. 06. 10.).

⁸⁸ *Uo.*, 522. p.

⁸⁹ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i.m.*, 57-358. p.

ményeiket, amelyek közül a legfontosabb az 1818-ban alapított Groznij volt. 1827-ben azonban a muszlimokat összefogva Kazi Mullah szent háborút hirdetett az oroszok ellen, amit 1834-től Samil vezetett, s csak 1859-ben adta meg magát az oroszoknak. Ezek után az oroszok a helyi lakosság földjeit elvették, s a saját telepeseiknek adták át.⁹⁰

A kaukázusi harcokkal egyidőben, 1837-ben Kemeszari Kaszimov vezetésével a kazah törzsek is fellázadtak az orosz uralom ellen, s a helyzetben az oroszoknak csak 10 év alatt sikerült úrrá lenniük. 1839-ben az oroszok még Híva ostrománál is vereséget szenvedtek, de 1859-re már eljutottak az Aral-tóig, s bevették Kokand városát.⁹¹

1853-ra Szahalin az Orosz–Amerikai Társaság kezelésébe került, amely Alaszkát is kezelte. Alaszka és az Amerikai Egyesült Államok között a határokat 1824-ben jelölték ki. 1854/55-ben Japán és Oroszország felosztották egymással a Kuril-szigeteket. 1858-ban Putyatyin megkötötte a tiencsini szerződést, melynek alapján kijelölték a határokat, és az oroszok számára szabaddá vált a kereskedelem Kínában. Az 1860-as pekingi szerződés értelmében Vlagyivosztok környéke is az oroszokhoz került. Szahalint Japán és Oroszország eleinte az 50. szélességi foknál kettéosztotta, de 1875 után a teljes terület az oroszoké lett.⁹²

A krími háború és a gazdasági elmaradottság hatása

1853-ra az oroszok fölénybe kerültek a Kaukázusban, de a Balkánon még mindig a törökök voltak az erősebbek. Mivel egy esetleges orosz térnyerés a félszigeten felborította volna az európai egyensúlyt, az angolok és a franciák is a török porta mellett köteleződtek el. Az angol és a francia haderők a Balti-tengeren és keleten, Kamcsatkán is megjelentek, de 1854-re a háborús események a Krím-félszigetre koncentráálódtak.⁹³ Az Orosz Birodalom gazdasági elmaradottsága gyorsan éreztette hatását: mivel nem volt vasútvonal, ezért Szevasztopol városának védői nem kaptak elegendő utánpótlást, s a város 1855-re elesett. Az 1856-os párizsi béke értelmében restaurálták a háború előtti állapotokat, a szultán pedig garantálta a nem muzulmán alattvalók jogait. Az oroszok kiszorultak a Duna torkolatvidékéről és Dél-Besszarábiából is. Nyilvánvaló volt, hogy a súlyos katonai vereség háttérében a gazdasági elmaradottság⁹⁴ és a miklósi konzervatív politika csődje állt.⁹⁵

⁹⁰ *Uo.*, 359. p.

⁹¹ *Uo.*

⁹² *Uo.*, 385. p.

⁹³ *Uo.*, 360. p.

⁹⁴ *Uo.*, 361–362. p.

⁹⁵ GYÓNI: *i.m.*, 511. p.

Polgári átalakulás és társadalmi változások

„Oroszország Európához való viszonyát a középkor óta leginkább meghatározó ismérve sajátos »geopolitikai magánya«. [...] Ez a fajta elszigeteltség nem jelentette azt, hogy Oroszország ne lett volna az Európa fémjelezte politikai, gazdasági, kulturális közösség része. Kötődései, kapcsolatrendszere, nexusai a középkori keresztény világgal voltak a legerősebbek. Legfőbb külső azonosulási, vonatkoztatási pontja továbbra is a keresztény közösség és az azt képviselő nyugati és bizánci kultúrkör volt. Az onnan érkező eszmei, politikai impulzusok kétségtelenül meghatározóbbak voltak bármelyik más külső hatásnál, ingernél.”⁹⁶

A gazdasági elmaradottság felszámolására az egyetlen utat a Nyugaton már ismert társadalmi berendezkedés, a polgári rend átvétele jelentette, amely lehetővé tette a tőkés gazdasági rendszer kibontakozását is. A gazdasági felzárkózástól nem kevesebbet vártak, mint a katonai kiadások fedezetének újbóli megteremtését, s ezzel az egyenrangú státusz újbóli kivívását.⁹⁷ A konkrét lépések azonban nem voltak egyszerűek: ide tartozott a jobbágyfelszabadítás, az alkotmányos reform és az autokrácia kiváltságainak felszámolása is. Mindez persze oda vezetett, hogy a szükségesnek tartott reformok nem kapták meg a megfelelő támogatottságot.

A jobbágyfelszabadítás az 1861-es felszabadító rendelet után végül 1863 és 1866 között ment végbe, de az új helyzettel egyik társadalmi csoport sem volt elégedett. A falvakban paraszti önkormányzatot vezettek be, s az *obscsina* kollektív felelősséggel tartozott az adók befizetéséért. II. Sándor 1864-ben aláírta a *zemsztvo*-törvényt. A kerületekben és a helyi kormányzóságokban működő, választott testületeket nevezték *zemsztvónak*, s a feladatai közé tartozott a rendfenntartás, a közegészségügy, valamint a közoktatás megszervezése is.⁹⁸ A mezőgazdasági módszerek viszont a jobbágyreform után sem változtak meg érdemben: továbbra is a háromnyomásos gazdálkodás maradt elterjedt, a földbirtokok pedig elaprózottak voltak.⁹⁹ A parasztok városba költözését az *obscsina*-rendszer inkább fékezte, mint akadályozta, ezért a városiasodás csak lassan haladt. Az *obscsina* más szempontból sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem állt érdekében a modernizálás, de a szalvofilek mégis támogatták a fenntartását, mivel egy hagyományos, orosz intézményt láttak benne.¹⁰⁰

⁹⁶ DEÁK: *i.m.*, 20–21. p.

⁹⁷ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 363. p.

⁹⁸ *Uo.*, 368–369. p.

⁹⁹ *Uo.*, 374. p.

¹⁰⁰ *Uo.*, 375. p.

A nagyipar megjelenése

„1860 és 1900 között Oroszország részesedése az európai áruforgalomból [...] 5,6%-ról 8,9%-ra kúszott fel. Lényegében tehát ez az az időszak, amikor Oroszország bekerült az európai gazdasági térszerkezetbe, közlekedési, áru- és tőkeforgalmi vérkeringésbe.”¹⁰¹ A tömeges iparosodás kezdetét Oroszországban az 1870-es évekre tehetjük, de a folyamat csak az 1890-es években kapott igazán lendületet, s nem tartott tovább az első világháború előestéjénél. A nehézipar járt az élen, a vas- és acéltermelés. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy a régi uráli körzeten kívül a Donyeck-medencében is óriási szénkészleteket tártak fel, a közelében, Krivoj Rog vidékén pedig nagy mennyiségű vasércet találtak. A mai Ukrajna területén található Donbassz felemelkedése mellett erre az időszakra tehető a lengyel területeken fekvő dąbrowai szénmedence első virágkora is. A 20. század hajnalán a Baku környékén található kőolajvagyon is felértékelődött. A készletek létezéséről korábban is tudtak, de valódi értéket csak ekkortól képviselt. A bányászati központok mellett más iparágak is fejlődtek: Szentpéterváron a gépgyártás, Moszkvában pedig a textilipar vált meghatározóvá. A gazdasági fejlődésben a vasútépítéseknek önmagukon túlmutató jelentősége volt, hiszen összekötötte egymással a távolos, szigetszerű ipari központokat. A vasútvonalakat eleinte magántársaságok építették, de később az állam megvásárolta részese-désüket, s inntól kezdve a fejlesztések inkább katonai és stratégiai szempontoknak alárendelve folytak. 1890 és 1900 között így is 16 ezer km vasútvonal épült a birodalom területén. A nagy terület miatt a vasútvonal a fenti projektek ellenére továbbra sem volt sűrűnek mondható, az ipari termelést pedig még a vizsgált időszak végén is erős területi koncentráció jellemezte. A reformokat a kedvező vámszabályok is segítették, amelyek elsősorban az 1892-ben kinevezett pénzügyminiszter, Witte nevéhez köthetők. A protekcionista vámpolitika – hasonlóan a mai helyzethez – oda vezetett, hogy mind több nyugati üzem kezdte meg termelését Oroszországban. Az orosz állam és a hazai tőketulajdonosok képtelenek voltak rá, hogy a hatalmas beruházásokat finanszírozzák, ezért az országban egyre inkább meghatározóvá vált a német, majd később a francia és belga tőke szerepe. Az 1890-es évektől néhányan már az ország kiárusításáról beszéltek... A 19. század végén a külkereskedelmi mérleg még mindig jelentős deficitet mutatott, amelyet a külföldi tőkebeáramlás kompenzált. A városiasodás és az iparosodás a társadalom szerkezetét is megváltoztatta: nemcsak megjelent, de rohamosan izmosodott az értelmiség és a munkásosztály is. Ugyanakkor a 130 millió főt számláló birodalomban a századfordulón még mindig csak 3 millió munkás élt. Az orosz munkásosztályt ebben az időben az alacsony bérszínvonal és a faluval

¹⁰¹ DEÁK: *i.m.*, 22. p.

fenntartott kapcsolat jellemezte, hiszen a faluból érkezett munkások többsége idényjelleggel még mindig hazajárt, hogy bekapcsolódjon a nyári betakarításba.¹⁰² Beszédes adat, hogy 1900-ban Szentpétervár már közel 1,25 millió lakossal büszkélkedhetett, de az ott élők 69%-a vidékről érkezett a városba.¹⁰³

A munkások kizsákmányolása, amelynek Nyugat-Európa a 19. század elején lehetett tanúja, Oroszországban még a század végén is folyt. Munkásöntudat nem fejlődött ki, hiszen a falusi kötődés miatt a munkások többsége parasztként tekintett önmagára. Érdekes fejlemény, hogy a városba költözöttek földjeit megművelő, faluban maradt parasztok egy idő után a felhalmozás útjára léptek, s belőlük alakultak ki a később üldözötté vált kulákréteg. Az európai területeken jelentkező nehézségek a parasztok egy részét arra sarkallták, hogy Szibériában kezdjen új életet. A kormányzat az 1880-as évekig ezt fékezte, de a vasút kiépülése után a század utolsó évtizedétől már inkább bátorította.¹⁰⁴

A pánszlávizmus megjelenése a külpolitikában

A krími vereség után Oroszországnak szüksége volt rá, hogy az európai hatalmakkal rendezze kapcsolatait. Ez elsőként Franciaországgal történt meg, mivel Ausztria a két ország közös ellensége volt, de a jó viszony az 1863-as lengyel felkelés után megszakadt. 1860-ban az orosz, a porosz és az osztrák uralkodó találkozott Varsóban, bár a találkozó inkább a jövőre vonatkozóan tűnt kecsegtetőnek. 1870-re az Orosz Birodalom annyira megerősödött, hogy Gorcsakov külügyminiszter következmények nélkül felrúghatta a krími háborút lezáró párizsi békeszerződésben kikötött feltételeket, s ettől kezdve a fekete-tengeri orosz flottát ismét fejleszteni kezdték. Az 1871-ben kikiáltott Német Császárság – gyorsan fejlődő iparával – a kontinens legerősebb hatalma lett, s ez felforgatta a korábbi erőviszonyokat. 1873-ra beérett az 1860-as varsói találkozó gyümölcse, amikor létrejött a három császár szövetsége. A szövetség a németeknek egy esetleges francia, az oroszoknak pedig egy potenciális angol támadás ellen nyújtott védelmet, de az orosz-osztrák ellentétet a Balkánon nem szüntette meg.¹⁰⁵

1858-ban Moszkvában megalapították a Szláv Jótékonyági Társulatot, amelynek feladata nem volt egyéb, mint hogy segítséget nyújtson a Balkánon élő, oszmán iga alatt senyedő szlávoknak. Az 1867-es moszkvai néprajzi kiállításon kitüntetett figyelem jutott a cseh népnek, amellyel Oroszország a

¹⁰² FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 376–380. p.

¹⁰³ КУЗНЕЦОВ: *i.m.*, 6. p.

¹⁰⁴ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 381–382. p.

¹⁰⁵ *Uo.*, 382–384. p.

Monarchiában élő szlávokra kívánta felhívni a figyelmet. Az 1848-as prágai, első szláv kongresszus után 1867-ben Moszkvában megtartották a másodikat, s ekkortól kezdve a korábban csak Oroszországra tekintő szlavofília a pánszlávizmus irányába fordult. A cél nem volt más, mint valamennyi szláv nép egyesítése, orosz fennhatóság alatt. Az 1877-es budapesti egyezmény értelmében azonban a Balkánon az oroszok nem hoztak volna létre egy nagy szláv államot.¹⁰⁶

A pánszlávizmus eszméje azonban a 19. század végére már nem bizonyult elegendőnek, mivel az a birodalom nem szláv népeit nem állította Oroszország külpolitikai érdekeinek szolgálatába. „A XX. századi orosz eurázsiai imperializmus szellemi előkészítőjének tekinthető Konsztantyin Leontyev munkásságának egyik fő tanulsága, hogy ő már nem gondolja úgy, hogy pusztán az etnikai rokonság elegendő lesz a különböző szláv népeknél ahhoz, hogy Oroszország számíthasson rájuk külpolitikai céljainak megvalósításában. A szorosabb ideológiai kötődés szükségszerűségét hangsúlyozza”,¹⁰⁷ amelynek egyesítő ereje az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után igazolta is Leontyev fejtegetéseit.

Oroszország a cárizmus bukásának előestéjén

A 19. század végén Oroszországra még mindig az agrárszektor túlsúlya volt jellemző, s a városi lakosság aránya mindössze 13,4%-ot tett ki.¹⁰⁸ Ugyanakkor a természeti kincsek sokasága magában rejtette a fejlődés és a busás üzleti nyereség lehetőségét is. A fentiek miatt a nyugati tudás (*know-how*) és tőke szívesen áramlott keletre, ahol az elmaradott viszonyok miatt és a nagyobb kockázat mellett ugyan, de nagyobb megtérülésre számíthatott. Oroszország partnerei között kiemelt szerep jutott Németországnak, hiszen a két ország gazdasága jól kiegészítette egymást.¹⁰⁹ Beszédes adat, hogy „1825 és 1914 között mintegy négy millió telepes költözött az Orosz Birodalomba, és sokan Európából, német nyelvterületről érkeztek”.¹¹⁰ A mai Ukrajna területén, a Krímben és a Kaukázusban ekkoriban alakult ki a jelentős német populáció,

¹⁰⁶ Уо., 385–387. p.

¹⁰⁷ ГЕЦСЕ: *i.m.*, 196. p.

¹⁰⁸ ГОЛОТИК, Сергей Иванович – КАРПЕНКО, Сергей Владимирович – КРАСОВИЦКАЯ, Тамара Юсуфовна – МИНАЕВ, Валерий Владимирович: *Россия на рубеже XIX–XX вв. Власть, экономика и общество* [Golotyik–Karpenko–Krasovickaja–Minajev: Oroszország a 19–20. század fordulóján. Hatalom, gazdaság, társadalom], Издательство Ипполитова, Москва, 2003, 18. p., <<http://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-na-rubezhe-xix-xx-vv-vlast-ekonomika-i-obschestvo>> (letöltve 2016. 11. 14.).

¹⁰⁹ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 426–427. p.

¹¹⁰ GYÓNI: *i.m.*, 510. p.

és a 19–20. század fordulóján már majdnem kétmillió német élt Oroszországban. A szerzők véleménye szerint ezen a ponton fedezhetjük fel napjaink orosz–német közelségének egyik gyökerét. A századfordulón a külföldi üzletemberek és befektetők is kedvükre válogathattak a lehetőségek közül: ekkorra már a nehézipar adta a termelés harmadát, virágzott a vasútépítés és új ipari központok jöttek létre. A legrégebbi moszkvai, szentpétervári és uráli terület mellett ekkora Dél-Oroszország (a mai Donbassz) is megerősödött.¹¹¹

A külföldi tőkebeáramlásnak azonban volt árnyoldala is: az államadósság 1900 és 1913 között 20%-kal növekedett. Ennek oka nemcsak az aszimmetrikus kereskedelemszerkezet volt (mezőgazdasági termékek exportja és magas hozzáadott értéket tartalmazó iparcikkek importja), hanem a Nyugatnak való kiszolgáltatottság is, hiszen a függő helyzetben lévő Oroszország kénytelen volt elfogadni a kívülről diktált feltételeket. A gabonaárak csökkenése következtében a bevételek a növekvő mennyiségű árukivitel mellett sem emelkedtek. A folyamatos hitelfelvételek mellett egyre komolyabb feladatot jelentett a fizetőképesség fenntartása is.¹¹²

Az orosz bankrendszer lényegében nyugati gyámság alatt állt. A tőke ezen a csatornán áramlott a már felsorolt területekre, de fontos megjegyezni, hogy orosz oldalon ebből főleg a cári rendszer profitált, ami az akkori szerkezet becsontosodásához vezetett. A fentiek miatt a társadalomban egyre nagyobb lett a feszültség, s ez lassanként megteremtette az elkövetkezendő változások társadalmi bázisát. Bár a polgárság és a nemesség kiegyezett a cári önkényuralommal, a szociáldemokrácia 1905-re tömegmozgalommá erősödött. A liberalizmus lassanként elvesztette hitelességét, sőt a bolsevikok ezt a cárizmus toldalékának látták. A cárizmus azonban megtartotta gazdasági alapját, hiszen a gabonaexportból származó jövedelmek az államkasszába vándoroltak, s ebből élt a lakosság többsége is. 1900 és 1914 között azonban a mezőgazdaságból élő tömegek helyzete rosszabbodott: kialakult a földéhség, s a népesség bővülésének következtében nyomasztó problémává vált az elnyomorodás. A probléma gyökerét és a fejlődés legfőbb gátját, az obscsinát, vagyis a faluközösségi rendszert csak 1916-ra sikerült megszüntetni.¹¹³ Az orosz államigazgatás azonban továbbra is feudálisztikus jellegű maradt, amelyben a Nyugaton már ismert kapitalista jegyek még alig jelentek meg.¹¹⁴ A társadalom csúcsán trónoló irányító elit, a burzsoázia létszámát a századelőn másfélmillió főre becsülték.¹¹⁵

¹¹¹ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: *i.m.*, 429. p.

¹¹² *Uo.*, 429. p.

¹¹³ *Uo.*, 431–444. p.

¹¹⁴ ANDERSON, Perry: *The Merciless Laboratory of History*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1998, 82. p.

¹¹⁵ ГОЛОТИК –КАРПЕНКО –КРАСОВИЦКАЯ –МИНАЕВ: *i.m.*, 35. p.

A fenti gazdasági helyzetben, illetve az első világháború terheitől megtépázva, fizikailag fáradtan, de szellemi energiával robbanásig telve érkezett el Oroszország a bolsevik hatalomátvételhez.¹¹⁶ Marx jóslataival ellentétben tehát a társadalmi folyamatok nem a tőkés Nyugaton, hanem a periférián lévő Oroszországban érelelték meg a forradalmat, amely után a kialakuló új államrend hét évtizedre meghatározta nemcsak Oroszország, de egész Kelet-Európa képét.

Összefoglalás

Az újkor hajnalán, amikor Európa nyugati fele már a polgárosodás és a manufaktúrális termelés útjára lépett, a kontinens keleti felén továbbra is az agrárszektor dominanciája volt megfigyelhető. A nyugati importigény folyamatos keresletet biztosított a mezőgazdasági termékek iránt, ami hozzájárult a Keleten végbemenő refeudalizációs folyamatokhoz és az önkényuralom több évszázados becsontosodásához. Bár az évszázadok során több reformmal és szellemi irányzattal találkozhattunk, ezek egyike sem hozott gyökeres változást. Az eredmény nem volt egyéb, mint a mezőgazdaság-orientált, feudalisztikus önkényuralom fogyaszthatóvá tétele az adott kor embere számára. A 18. század elején először Nagy Péter fordult Európa felé, s vett át nyugati mintákat. Gazdasági reformjai ugyan bátorították a manufaktúrális termelést és adóreformra is sor került, de a felülről irányított intézkedések csak egy szűk körben éreztették hatásukat, és képtelenek bizonyultak rá, hogy birodalmi szinten formálják át a gazdaság szerkezetét. Az ipari termelés csak lassan izmosodott: a 18. század végén 300 ezer ember dolgozott itt, a 19. században viszont már kialakultak a máig létező ipari körzetek Szentpétervár és Moszkva mellett, illetve az Urál és a Donyeck-medence vidékén. Az 1860-as években végbement a jobbágyfelszabadítás, de az 1916-ig fennmaradó faluközösségi rendszer sem bizonyult elegendően termelékenynek. Az elmaradottság felszámolása az értelmiséget is egyre erőteljesebben foglalkoztatta. A 19. század két fő szellemi irányzata a szlavofileké és a nyugatosoké volt. Az előbbieket a sajátos orosz út és fejlődés mellett törtek lándzsát, gyakran megkérdőjelezve a közgazdaságtan megcáfolhatatlan törvényeit is, a nyugatosok pedig a francia és angol minták átvételét tartották járható útnak. A század végétől egyre erősebbé vált a szociáldemokrácia is, de társadalmi bázis híján ez sem maradt több egy szűk intellektuális csoport szellemi irányzatánál. Munkásosztályról vagy nyugati értelemben vett proletáröntudatról Oroszországban még a 20. század elején sem beszélhetünk, a társadal-

¹¹⁶ BIBÓ István *Művei*, II., Fapadoskönyvek.hu, Budapest, 2012, 585. p., <<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/144.html>> (letöltve: 2017. 06. 10.).

mi feszültségek azonban mind nyomasztóbbá váltak. A robbanás az 1917-es forradalomban öltött testet, s attól kezdve hét évtizeden keresztül érezte világméretű hatását.

A világhatalmi státusz kivívása egy több évszázados folyamat volt, amely még a 15. században vette kezdetét az európai területek egyesítésével. Az európai birodalom a 16. század második harmadától egy három évszázadon át tartó gyarmatosításba kezdett, amelyhez a katonai monarchia bizonyult a legmegfelelőbb szervezeti struktúrának. A rendszer egy erős, az uralkodót feltételek nélkül támogató arisztokráciára, egy nagy létszámú és drága hadseregére, illetve a túlterhelt és alacsony termelékenységi szinten működő jobbágyokra épült, amelyet különböző történelmi periódusokban hol kisebb, hol nagyobb politikai súllyal egészített ki az egyház, a kereskedelem vagy az ipari termelés mögött álló munkásosztály. Az egyre növekvő területű birodalom azonban már a kezdetektől folyamatos gazdasági problémákkal küzdött. Sem a gyarmatosítás, sem a külkereskedelem nem adott lendületet a fejlődésnek. Az ázsiai területszerzéseket a jövedelemszerzés és a meghódított területek nyugati minták szerint történő kizsákmányolása helyett presztízs-szemponthoz rendelték alá, a 19. századtól pedig megjelent a jóléti igénye is. A Pesztyel által definiált jóléti igény miatt volt szükség Közép-Ázsia és a Kaukázus meghódítására annak érdekében, hogy az Indiát gyarmatosító Anglia és a Kaukázustól délre, illetve a Balkánon még meglévő Oszmán Birodalom minél kisebb fenyegetést jelentsen. A gazdasági elmaradottság azonban a 19. század közepére a politikai befolyás kiterjesztésének is gátat szabott, hiszen a krími háborúban elszenvedett vereséget egyértelműen ez okozta. Miután a gazdaság felzárkóztatása immáron politikai okokból is nélkülözhetetlenné vált, megkezdődött az iparosítás. Ehhez pedig nemcsak a minták, de a tőke is Nyugatról érkezett, ami viszont magával hozta a tőketulajdonosok befolyását is. A 19. század végétől Oroszország a külkereskedelemben egyre kevésbé volt képes feltételeket szabni, ami hozzájárult a cárizmus gazdasági alapjának gyengüléséhez, s ezzel a társadalmi feszültségek kiéleződésén keresztül annak végleges bukásához is.

Következtetések

Alapfeltevésünk volt, hogy az Orosz Birodalom a terjeszkedés pénzügyi fedezetét a gazdasági szereplők adójából teremtette meg, s ezekből finanszírozta a terjeszkedést azzal a céllal, hogy újabb adóztatható területeket szerezzen. Hipotézisünket, amelyet a tőkés termelési rendszer logikájára építettünk, nem sikerült igazolni. A vizsgált források alapján azt állíthatjuk, hogy a katonai akciók minden esetben valamilyen vélt vagy valós fenyegetés semlegesítésére irányultak. A vélt fenyegetések azonban nem minden esetben

voltak tényekkel alátámasztottak, s ezért valószínűbb, hogy ideológiák vagy presztízsszemponatok álltak a hadjáratok mögött. Ezek közé soroljuk a közép-ázsiai terjeszkedést és a jólétedtség jogára hivatkozva indított támadásokat. Tagadhatatlan tény viszont, hogy a 15. és 19. század között végbement területi expanzióknak köszönhetően Oroszország az európai nagyhatalmak sorába emelkedett. Hiába vált azonban az ország politikai és katonai óriássá, a gazdasági elmaradottság mindvégig Achilles-sarok maradt, ami a tőke és az életképes fejlesztési koncepciók hiányát egyaránt jelentette.¹¹⁷ A szilárd gazdasági bázis hiányának számlájára írható, hogy 1917-ben a cári rendszer immáron nem volt képes megvédeni önmagát és társadalmi elfogadottságát, illetve hogy hét évtizeddel később a Szovjetunió is alulmaradt az Egyesült Államokkal folytatott fegyverkezési versenyben.

A fejlődési és terjeszkedési folyamatok áttekintése során nyilvánvalóvá vált, hogy számos mai orosz politikai és katonai törekvésnek történelmi hagyományai vannak. Látható, hogy az orosz gazdaság a vizsgált évszázadokban egyszer sem tartozott az innovatív gazdaságok táborába, minden esetben a perifériát jelentette, amely főleg nyersanyag- és agrárexport révén kapcsolódott az európai centrum gazdaságaihoz. Ha az uralkodó osztály csökkeneni kívánta az elmaradottságot, akkor a mintaátvétel vagy a sajátos orosz út között dönthetett, akárcsak napjainkban. A jólétedtséghez vélt jog megteremtette az offenzív, terjeszkedő jellegű katonai politika defenzívnek tűnő ideológiai alapját, amelyre most, a 21. század elején is akadnak példák, elsősorban a NATO-fenyegetésre hivatkozva Ukrajnában vagy a Kaukázusban.

A társadalmi berendezkedés és az elképesztő méretű különbségek szintén nem sokat csökkentek, s azok napjainkban is csillagászati méretűek. A kiváltáságos uralkodó osztály, az oligarcharendszer és a felülről oktroyált reformok szintén történelmi hagyományokkal bírnak. A faluközösségi termelési rendszer szellemisége, amely elítélte az egyéni sikert, a szocializmus évtizedeiben a kolhozosításban érezte hatását, s nem csupán Oroszországban, de az érdekszféra tagországaiban, köztük hazánkban is. A kollektívizmus, mint társadalmi érték, napjainkban sem veszített jelentőségéből, s a piacgazdaság korában termékeny táptalajt biztosít az orosz társadalom belső társadalmi feszültségeinek.

¹¹⁷ БЕСПАЛОВ, Сергей Валериевич: Проблемы индустриального развития России на рубеже XIX-XX вв. в современной западной историографии [Szergej Beszpalov: Oroszország iparfejlesztésének problémái a 19–20. század fordulóján a nyugati történetírásban], *Журнал «Вестник Томского государственного университета»* [Tomszk, Oroszország], 2012/4., 45. p., <<http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-industrialnogo-razvitiya-rossii-na-rubezhe-xix-hh-vv-v-sovremennoy-zapadnoy-istoriografii>> (letöltve: 2016. 11. 15.).